
Vine Mihaljević

RELIGIJSKA ISTINA O VUKOVARU '91.

Uvod

Tema o religijskoj istini o Vukovaru '91. složeno je pitanje i ovaj tekst nema nikakvih pretenzija da tu temu iscrpno predstavi; on je samo jedan od priloga o njenom socioreligijskom propitivanju. Glavni je cilj teksta sa socioreligijskog stajališta pokušati predstaviti i interpretirati religijsku društvenu činjenicu u kontekstu vukovarskog stradanja '91. godine koju se ovdje jednostavno naziva „vukovarska žrtva“. U tekstu se prije svega izlaže pojam istine s posebnim naglaskom na religijsku sociološku činjenicu, zatim uloga kršćanskih crkava u vukovarskom stradanju '91. i njihova dijaloško-ekumenska nastojanja prekida rata i postizanja mira te na kraju njihova uloga u obnovi razrušenog Vukovara kao i u aktualnim društveno-religijskim, kulturnim, gospodarskim i političkim događanjima u Vukovaru.

1. Pojam istine

Istina je temeljno načelo filozofije, religije i moralnog ljudskog djelovanja gdje se sučeljavaju grčko-filozofsko i kršćansko-teološko poimanje. Ta dva poimanja bitno se razlikuju u očitovanju istine: prema grčko-filozofskom poimanju istine vlastitost bića i postoji samo u razmatranju uma, a za kršćansko-teološko poimanje istina je Božja objava.¹ Intelektualističko poimanje istine pak ističe da je istina (*ἀλήθεια*) sklad razuma sa stvarnošću² (*adaequatio /conformitas/ intellectus cum re*) ili pak sama stvarnost koja se otkriva, koja je jasna, očita (istinita, *ἀληθής* – ne-skrivena). Skolastička naime filozofija razlikuje „ontološku (teološku), razumsku (filozofsku) i govornu (moralnu) istinu“.³ Ontološka se odnosi na Boga i na

---

1 Usp. R. FISICHELLA (2009.), Istina, u: *Enciklopedijski teološki rječnik*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 428-429; W. WISKIRCHEN (1997.), Istina, u: *Praktični biblijski leksikon*, uz suradnju katoličkih i evangeličkih teologa priredio Anton Grabner-Haider (preveli Božo Lujčić i Ladislav Fišić), Kršćanska sadašnjost, 124-124; H. SCHNARR (2005.), Istina, u: *Leksikon temeljnih religijskih pojmova: židovstvo, kršćanstvo, islam*, Prometej, Zagreb, 180-182.

2 Pozivajući se na židovskog filozofa Isaaka Israelita i njegove Odredbe (De definitionibus), sveti Toma Akvinski ističe „da je istina izjednačivanje zbilje s umom“, u: T. AKVINSKI (1990.), *Izbor iz djela*, I. svezak, Naprijed, Zagreb, 213.

3 B. BADROV (1997.), *Sabrana djela. Predavanja iz filozofije, svezak II.*, Franjevački samostan Gorica Livno, Franjevačka teologija Sarajevo, Livno – Sarajevo, 310-311. Ontološka, transcendentalna istina nije atribut mišljenja nego pripada samom bitku ili zajedničkom objektu (zato se naziva i objektivna) kao takvom. Logična, noetička, subjektivna ili formalna posljedica takve ontološke istinitosti jest njezina bitna shvatljivost, inteligibilnost odnosno slaganje razuma sa stvarnošću (*adaequatio /conformitas/ intellectus cum re*) i nalazi se u umu. Istina pak u moralnom odnosno etičkom smislu jest slaganje čovjekovih riječi i čina s njegovim ćudorednim bićem, mišljenjem, osjećajem i voljom.

spoznaju u vezi s njime. Razumska je istina podudarnosti stvarnosti i razuma, a govorna sukladnost onoga što se kaže i onoga što se zna ili misli.⁴ Naime „istina je u jedinstvenom svakidašnjem poimanju ponajprije sklad neke izjave, tvrdnje, sa stvarnošću na koju se odnosi. Ali prema vrsti spoznaje, spoznavatelja i spoznatog, veoma se bitno mijenja pojam istine“.⁵

Biblija temelji istinu na religioznom iskustvu. U starozavjetnoj predaji istina (*emet*) je vjernost savezu između Boga i ljudi, a u novozavjetnoj pak predaji istina je objavljena Božja Riječ, Isus Krist, gdje se židovski izraz „istina Zakona“ zamjenjuje izrazom „istina Evanđelja“.⁶ Biblijski objaviteljski i spasenijski temelj i sadržaj istine ističe se u konstituciji Drugog vatikanskog sabora *Dei Verbum* gdje piše da „knjige Pisma čvrsto, vjerno i bez zablude naučavaju istinu za koju je Bog htio da radi našega spasenja bude zapisana u Svetim pismima“.⁷

Čovjek je *animal rationale* i time je određen njegov odnos prema istini s obzirom na to da je obdaren razumom i sposoban za duhovnu spoznaju. Čovjek je razumno biće i ako hoće biti ono što mora biti, usmjeren je na istinu. Ta usmjerenost na istinu je važna za čovjeka koji je i *animal sociale*, biće zajednice u kojoj je moguć uzajamni odnos ako je potvrđeno načelo istine.⁸ Sv. Augustin pak drži da je čovjek veliki bezdan (*grande profundum*) i veliki problem (*magna questio*) zato što je veliki bezdan.⁹ Od čovjekove unutarnjosti nedjeljiva je društvenost. Ponirajući u sebe čovjek ne otkriva samo istinu – *in interiore homine habitat veritas* – nego i misterioznu sposobnost za ljubav koja, poput težine, čovjeka izvodi van iz njega samoga, prema drugome. On sebe prepoznaje prirodno društvenim, štoviše osjeća da društvenost predstavlja bitan dio njegove osobe. Upravo unutarnjost i društvenost filozof nikad ne odvajaju, a svoje temelje nalaze u najdubljoj tezi antropologije: „čovjek je slika Božja“.¹⁰

4 Opći religijski leksikon, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2002., 376.

5 K. RAHNER i H. VORGRIMLER (1992.), *Teološki rječnik*, biblioteka „Teološki priručnici“, uređuje i odgovara I. Zirdum, Forum Bogoslova Đakovo, Đakovo, 206.

6 I. de la POTTERIE (1980.), *Istina*, u: *Rječnik biblijske teologije*, uredio Xavier Leon-Dufour i Jean Duplacy, Augustin George, Pierre Grelost, Jacques Guillet, Marc-François Lacan, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 338-345, ivi, 341.

7 Drugi vatikanski koncil, *Dokumenti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1993., 407 (*Dei Verbum* – Konstitucija o božanskoj objavi, 19).

8 H. SCHNARR, *Istina*, 181.

9 A. AUGUSTIN (1995.), *O državi Božjoj – De civitate Dei*, Svezak drugi, Kršćanska sadašnjost, XXIX-XXX; A. AUGUSTIN (1982.), *Ispovijesti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 144. Prema sv. Augustinu, čovjek je „razumska supstancija sačinjena od duše i tijela“ gdje on ističe čudesnost ljudskog tijela, sposobnosti uma te dubinu pamćenja u kojemu nisu predmeti nego slike predmeta. To je osjetilni svijet, a prijelaz iz osjetilnog u nadosjetilni otkriva nepromjenjivo svjetlo istine. Sv. Augustin u *Ispovijestima* piše: „Ušao sam i vidio slabim okom svoje duše... iznad svoga duha svjetlo nepromjenljivo... Ne, ono svjetlo nije bilo takvo, nego drugo, mnogo drukčije“. Augustin dalje ističe da od nadosjetilnog svjetla duh zadobiva sigurnost preko samosvijesti koja potvrđuje da duh jest, da misli i ljubi. Upravo je tu besmrtnost povezana s prisutnošću istine, koja je besmrtna i koja je u duhu. O istini Augustin govori u *Soliloquiumu*: „Sve što postoji u jednom subjektu, ako je besmrtno, nužno je da je i subjekt u kojem postoji besmrtn. Ali svako znanje u duhu postoji kao u subjektu. Nužno je dakle da je i duh besmrtn, ako je besmrtno znanje. Ali znanje je istina, a istina, kako smo pojasnili, ne može propasti“.

10 A. AUGUSTIN, *O državi Božjoj – De civitate Dei*, Svezak drugi, XXIX-XXX.

Rasprava o istini u suvremenoj filozofiji u različitim pogledima izgleda kao paradoks: učestalost i samorazumljivost njene primjene nalaze se u obrnutom odnosu prema stupnju konsenzusa o njenom točnom određenju i doseg. Često se ne povlači razlika između izraza istine, pojma istine i funkcije ili uloge koja se pripisuje izrazu odnosno pojmu istine u različitim kontekstima i diskusijama u svakidašnjem životu, u znanosti i filozofiji i teologiji.¹¹ Poznati njemački ekumenski teolog Hans Küng ističe *etički*, *religijski* i specifično *kršćanski* kriterij istine. Prema općem etičkom kriteriju neka je religija istinita i dobra ako je humana (*humanum*) i pod takvom pretpostavkom ne podređuje i ne uništava nego štiti i promiče ljudskost. Prema pak općem religijskom kriteriju neka je religija istinita i dobra ako je vjerna svojem vlastitom izvoru ili kanonu, svojoj autentičnoj „prirodi“, svojem normativnom pismu i učitelju. Na kraju prema specifično kršćanskom kriteriju neka je religija istinita i dobra ako se u njenoj teoriji i praksi prepoznaje duh Isusa Krista.¹²

Nakon kratkog filozofsko-teološkog osvrta na pojam istine, u našem kontekstu riječ je pak o sociološkom poimanju istine, naime, istini kao društvenoj činjenici. Ovdje govorimo o društvenoj činjenici kao zajedničkoj istini koju, apstrahirajući od zamišljaja čovjeka i Boga, razumski i individualno poimaju članovi određene religijske zajednice (grupe ili skupine), ali koja se, kao posebna društvena i objektivna činjenica, razlikuje od individualnog smislenog poimanja u kojemu nalazi svoje razloge. Društvena religijska činjenica kao takva, durkheimovski rečeno,¹³ nameće se kao stvar izvana za razliku od metodološkog individualizma koji društvene fenomene promatra kroz individualno ljudsko djelovanje.¹⁴ Durkheim, zastupajući metodu korelativnih promjena,¹⁵ ističe naime da je za objašnjenje određene društvene pojave potrebno izdvojeno pronaći stvarni uzrok koji uzrokuje tu pojavu i funkciju koju ima,¹⁶ a odlučujući pak uzrok društvene činjenice treba tražiti u prethodnim društvenim činjenicama, a ne u stanjima pojedinačne svijesti te, na kraju, funkciju društvene činjenice određuje neki društveni cilj.¹⁷ Prema Bergeru religijski društveni fenomeni promatraju se *sub specie temporis*, pri čemu se ne isključuje promatranje istih fenomena *sub specie aeternitatis*.¹⁸ Tako na primjer sociologija religije ne propituje smisao žrtve kao takve nego koji smisao ima žrtva za članove zajednice koji je slave, koji memoriraju žrtvu, koji sudjeluju u njenom prinošenju. Kako bi se socioreligijsku činjenicu žrtve opisalo i inter-

11 Usp. Kirkham, Puntel 1993., prema L. B. PUNTEL, *Wahrheit*, u: LfTHK, 927.

12 H. KÜNG (1987.), *Theologie im Aufbruch*, Piper, München – Zürich, 298; R. GIBELLINI (1999.), *Teologija dvadesetog stoljeća*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 515.

13 E. DURKHEIM (1999.), *Pravila sociološke metode*, uredio Rade Kalanj, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

14 J. ELSTER (2000.), *Uvod u društvene znanosti. Matice i vijci za objašnjenje složenih društvenih pojava*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

15 E. DURKHEIM, *Pravila sociološke metode*, 118-123.

16 E. DURKHEIM, *Pravila sociološke metode*, 93.

17 E. DURKHEIM, *Pravila sociološke metode*, 104.

18 P. BERGER (1969.), *Sacred Canopy*, New York, 167.

pretiralo, potrebno je isključiti sve predpojmove i osjećaje istraživača.¹⁹ Istraživači naima promatraju društvene činjenice izdvojene od njihovih posebnih očitovanja²⁰ ili ih promatraju u kontekstu obične racionalizacije.²¹ Francuski sociolog Boudon, izazvan, kako sam piše, spoznajnim relativizmom u kojemu na primjer postmoderna filozofija i sociologija drže da je pojam istine iluzija, predstavio je svoju teoriju obične racionalizacije. Tako prema Nitzscheu, u filozofiji je istinito ono što je korisno, a u sociologiji, prema Durkheimu, anonimne društvene sile upravljaju našim vjerovanjima. Predstavljajući dualističku, utilitarističku, relativističku i naturalističku teoriju kao uzroke ljudskih uvjerenja i vjerovanja, Boudon na temelju teorije utemeljitelja sociologije Webera i Durkheima i s pomoću kognitivne psihologije nudi monističku teoriju koja „vjerovanja objašnjava kao učinke kognitivne racionalnosti“.²² Na kraju objašnjava da „društvene pojave, dakle, moraju se poimati kao kolektivni učinci nastali kombinacijom racionalnih individualističkih akcija. Ti učinci mogu biti pozitivni, negativni ili neutralni, željeni ili neželjeni, očekivani ili neočekivani. U toj istini prebiva cijela Mefistova osobnost“.²³

Pitanje metode u sociologiji bilo je predmetom socioloških rasprava koje i danas traju. Svakako je potrebno navesti da su tom pitanju Max Weber i Emil Durkheim posvetili veliku pozornost i istaknuli da se u „društvenim činjenicama“ nalazi individualno značenje smislenog djelovanja i da su „društvene činjenice“ središnje pitanje kako bi se uopće razumjeli društveni fenomeni. K tome je potrebno samo napomenuti *Methodenstreit* o tome treba li društvene fenomene proučavati sa stajališta prirodnih znanosti otkrivajući objektivne i univerzalne zakone društvenih fenomena ili pak sa stajališta humanističkih znanosti otkrivajući interpretacije koje sadrže društveni fenomeni.²⁴

Predmet našega promišljanja jest socioreligijska činjenica „vukovarska žrtva“ iz koje nastaju dva religijska oprečna sjećanja: za Hrvate katolike je neprijeporna činjenica i istina da su oni žrtve stvarne srpske agresije na Vukovar, da su zatočeni i odvedeni u srpske koncentracijske logore, da su prognani i da su se nakon oslobođenja Vukovara ponovno u njega vratili. Obnovili su svoje župne zajednice, porušene sakralne objekte i izgradili religijsko sjećanje koje se zrcali u snažnom simbolu križa i memorijalnim kulturnim spomenicima Domovinskog rata na zbiljskom

19 O odnosu osjećaja i prosudbe društvene činjenice Durkheim navodi: „Teško znanstveniku koji se laća Božjih stvari ako se na dnu njegove svijesti, u nerazorivoj podlozi njegova bića, ondje gdje počiva duša predaka, ne nahodi neko nepoznato svetište odakle se povremeno uzdiže miris tamjana, redak psalma, bolan ili pobjednički krik što ga dijete upućuje nebu i koji ga iznenadno iznova vraća u zajedništvo sa svojim negdanjim prorocima“ (E. DURKHEIM, *Pravila sociološke metode*, 46, prema J. DARMSTETER, *Les prophetes d'Israël*, 9).

20 E. DURKHEIM, *Pravila sociološke metode*, 32.

21 R. BOUDON (2012.), *Sociologija kao znanost*, Prijevod s francuskog i pogovor Rade Kalanj, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 53. Nakon sociologije obrazovanja (teorija nejednakih šansi), poznati francuski sociolog Boudon zastupa *teoriju obične racionalizacije* prema kojoj svako djelovanje, vjerovanja ili stvar imaju svoj uzrok u sustavu razloga koji se temelje u subjektu.

22 R. BOUDON, *Sociologija kao znanost*, 60. Autor *teoriju obične racionalizacije* još naziva *teorija opće racionalizacije* ili *teorija kognitivne racionalizacije* (ivi, 89).

23 R. BOUDON, *Sociologija kao znanost*, 114.

24 B. G. GLASER, A. L. STRAUSS (2009.), *La scoperta della Grounded Theory. Strategie per la ricerca qualitativa*, Edizione italiana a cura di Antonio Strati, Armando editore, Roma, 15.

individualnom i zajedničkom iskustvu „vukovarske žrtve“. S druge pak strane, pravoslavni Srbi su „vukovarsku žrtvu“ proglasili svojom pobjedom, a okupaciju Vukovara obilježavaju kao oslobođenje Vukovara. Na okupiranim područjima utemeljuju novu srpsku pravoslavnu eparhiju te na temeljima starog baroknog hrvatskog razrušenog grada Vukovara obnavljaju i grade novi srpski, svetosavski grad Vukovar. U potonjem je slučaju „vukovarska žrtva“ religijsko sjećanje žrtve srpskog naroda iz Drugoga svjetskog rata i ne nalazi svoje utemeljenje u vukovarskom stradanju koje se poima samo kao nastavak „duhovnog genocida“ s ciljem ostvarenja velikosrpskog sna Velike, odnosno Nebeske Srbije. Držim da je glavni problem: prijepor o žrtvi. Kako bi taj prijepor bio jasniji, izložit će se nekoliko socioreligijskih fenomenoloških činjenica iz kojih se mogu prepoznati ponašanja kršćanskih vjerskih zajednica u Vukovaru, zatim njihovi naponi za prekidanjem rata, njihova nastojanja obnove razrušenog grada i današnje stvaranje trajnog mira, pravednosti, snošljivosti, uzajamnog praštanja.

2. Kršćanske crkve i srpska agresija na Vukovar 1991.

2.1. Religijska demografska slika Vukovara 1991.

U kontekstu ratnih događanja u Vukovaru 1991., naime srpske agresije na taj grad i u svjetlu navedenih kriterija i fenomenološkog promišljanja podsjetit ću na nekoliko socioreligijskih činjenica u pogledu „vukovarske žrtve“ 1991. godine. Na temelju službenog popisa stanovništva Republike Hrvatske 1991. prema narodnoj pripadnosti stanovništva naselja Vukovar (47,2% Hrvati i 32,3% Srbi), pokazuju se i dvije dominantne religijske kršćanske zajednice, Katolička crkva (47,9%) i Srpska pravoslavna crkva (29,6%). Stoga se u kontekstu situacije ratnih vukovarskih zbivanja devedesetih godina prošlog stoljeća zapravo nameće prije svega promišljanje ne o religijskoj nego o kršćanskoj istini u vukovarskom stradanju u Domovinskom ratu, naime, o prijeporu žrtve koja nastaje iz istog događaja iz kojega pak nastaju dvije različite i oprečne religijske odnosno kršćanske memorije.

2.2. Srpska pravoslavna crkva i srpska agresija na Vukovar 1991.

Srpska pravoslavna crkva²⁵ imala je devedesetih godina prošlog stoljeća parohije koje su do 1991. pripadale Sremskoj dijecezi, a danas pripadaju Osječkopoljskoj i baranjskoj eparhiji s tri arhijerejska namjesništva: Baranjskom, Vukovar-

25 Srpska pravoslavna crkva nastaje djelovanjem sv. Save (1176.–1235.), koji je zajedno sa svojim ocem utemeljio srpsku državu. Godine 1219. Srbija je dobila arhiepiskopa Savu, koji je ustoličen u Niceji, a sjedište je bilo u Žiču, a za vrijeme uspona političke moći Srbije Stefana Dušana (1331.–1355.) godine 1346. Dušan se proglašava carem Srbâ i Grkâ i utemeljuje Srpsku patrijaršiju sa sjedištem u Peći koju Carigradska crkva priznaje 1375. godine (usp. J. KOLARIĆ (1985.), *Pravoslavni*, Veritas, Revija sv. Antuna Padovanskoga, Zagreb, 132–133; usp. A. MARINOVIĆ BOBINAC i D. MARINOVIĆ JEROLIMOV (2008.), *Vjerske zajednice u Hrvatskoj*, Prometej i Udruga za vjersku slobodu u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 45; T. WARE (2005.), *Pravoslavna crkva*, Prosvjeta, Zagreb, 65). Timothy Ware u govoru o dvadesetom stoljeću i odnosu pravoslavlja s borbenim ateistima ističe da je Srpska pravoslavna crkva imala

skom i Osječkom. Arhijerejsko namjesništvo Vukovara, sa sjedištem u Vukovaru, ima parohije Borovonaselsku u Borovu naselju, prvu parohiju Vukovara sv. Nikole i drugu parohiju Prepodobne matere Paraskeve na Dobroj Vodi. Srpska pravoslavna crkva povlači svoje episkope, pravoslavno svećenstvo iz Hrvatske, a iz Vukovara i pravoslavno svećenstvo i svoje vjernike povlači na sigurno u Vukovaru, u obližnja srpska sela ili u susjednu Republiku Srbiju. S druge pak strane, druga vjerska zajednica, Katolička crkva, koja je u religijskom smislu institucijski prisutna u dvjema franjevačkim župama tovarničkog dekanata (župa Borovo sa župnom crkvom Gospe Fatimske i župa Vukovar s franjevačkim samostanom i samostanskom crkvom sv. Filipa i Jakova), ostaje u gradu Vukovaru zajedno sa svojim vjerničkim zajednicama i drugim ljudima koji su ostali u Vukovaru, zatočena, opkoljena. Te dvije činjenice obilježavaju društvene religijske situacije u kojima se pokazuju stavovi i djelovanja navedenih vjerskih zajednica tijekom srpske agresije na Vukovar.

Kako je Srpska pravoslavna crkva napustila Vukovar neposredno prije napada srpskih paravojnih postrojba i jedinica Jugoslavenske narodne armije na grad, o socioreligijskim činjenicama, koje pokazuju njeno ponašanje s obzirom na stradanje Vukovara, promišlja se u širem kontekstu općeg ponašanja Srpske pravoslavne crkve u srpskoj agresiji na Republiku Hrvatsku. Tako je potrebno istaknuti da nakon što je u bivšem sekularnom socijalističkom i komunističkom razdoblju Srpska pravoslavna crkva bila društveno marginalizirana, sredinom osamdesetih godina prošlog stoljeća dolazi do približavanja između nje i ondašnjih srbijanskih političkih vlasti i intelektualne srpske elite. Međusobna suradnja i jedinstvo posebice se zrcali u „Memorandumu“, zatim u proslavi šestote godišnjice Kosovske bitke na Kosovu, srpskoj zemlji i srpskoj memoriji.²⁶ Aktivno se uključuje u ostvarivanje memorandumske ideje ujedinjenja svih srpskih zemalja, naime u izgradnji Velike „nebeske Srbije“ kako ju je u svojoj poslanici nazvao šabačko-valjevski vladika Jovan Velimirović, potom organiziranjem svečanosti nošenja kostiju (mošti) kneza Lazara kroz srpske zemlje te posvetom „kosturnica“. Naime sveti arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve u svibnju i u prosincu 1990. te u svibnju 1991. donosi odluke da se, iskapajući kosti pobijenih Srba iz jama tijekom Drugoga svjetskog rata i dostojanstvenim pokopom blizu hramova i na druga za to pogodna mjesta, mogu rememorirati i „opojati“ kosti srpskih „novomučenika“ žrtava i stradanja srpskog

brojne mučenike koji su stradali u komunizmu i za vrijeme Drugoga svjetskog rata, kojih se Srbi živo sjećaju u novoj demokratskoj hrvatskoj državi. Potom nastavlja: „Trebalo priznati da je srpska crkvena hijerarhija na čelu s patrijarhom Pavlom (izabran 1990.) osudila okrutnosti koje je počinila srpska vojska i paravojne postrojbe u Hrvatskoj i Bosni. Srpska crkva, kao što je na Pedeseticu 1992. izjavio Patrijarh, „nikad nije svoj narod učila da uzima tuđe ili da ubija da bi stjecala, no samo da brani vlastiti svetinje“ (135). Brojni primjeri ponašanja Srpske pravoslavne crkve za vrijeme srpske agresije na Hrvatsku devedesetih godina prošlog stoljeća upravo osporavaju, ili barem dovode u pitanje, navedeno mišljenje (usp. Patrijarh srpski Pavle, *Molitve i molbe. Besede, razgovori, propovedi, pisma i izvještaji*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1997.).

26 Usp. *A Time To Choose. The Truth about the Free Serbian Orthodox Church*, Edited by the Diocesan Council of the Free Serbian Orthodox Diocese of the United States and Canada, Grayslake, 1988.; B. JAVOROVIĆ (1996.), Uzroci i ciljevi srpske agresije na Hrvatsku, u: *Ranjena Crkva u Hrvatskoj. Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj (1991.–1995.)*, gl. ur. dr. fra Ilija Živković, Hrvatska biskupska konferencija, Hrvatski informativni centar, Hrvatska matica iseljenika, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Hrvatske, Zagreb, 49-71.

naroda tijekom Drugoga svjetskog rata. Te žrtve, novomučenici, kako se ističe u Poslanici upućenoj pravoslavnim vjernicima prigodom proslave svetog Save i molitvenog obilježavanja pedesetogodišnjice stradanja srpskog naroda (1941.–1991.), najveći su duhovni kapital te jamstvo srpske budućnosti – ne samo u vremenu nego i u vječnosti Božjeg kraljevstva.²⁷

Ideju ujedinjenja svih srpskih zemalja, ili san o Velikoj Srbiji, zastupa srpska intelektualna elita koja se okupljala u Društvu književnika Srbije, Srpskoj akademiji nauka i umetnosti i Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Graditelji srpske pravoslavne misli su Nikolaj Velimirović i Justin Popović i njihovi sljedbenici tzv. „justinovci“, episkopi Srpske pravoslavne crkve Amfilohije Radović, Irenej Bulović i Atanazije Jeftić. Takva politika zrcali se na primjer u promišljanju slavonskog vladike Lukijana o antisrpskom nastupanju ustaške države, zatim srpskog episkopa Amfilohija Radovića o „nužnosti rata“²⁸ te pismu srpskog patrijarha Pavla lordu Carringtonu u kojemu ga obavještava o „kobnom izboru“ Srba u Hrvatskoj.²⁹ Postalo je jasno koje će plodove donijeti srpski etno-fundamentalizam,³⁰ naime, srpski nacionalizam s religijskom dimenzijom kada se srpska agresija na grad Vukovar pretvara u „mistički sukob“ kršćanskih i protukršćanskih ideja, odnosno u borbu protiv zapanog Zla, a srpske vojnike, koji su ubijali i zlostavljali ljude u Vukovaru, razorili i uništili sam grad Vukovar, nazvali su „svetim srpskim ratnicima“.³¹

Nacionalnim, kulturnim, odgojno-obrazovnim zalaganjem Srpske pravoslavne crkve u društvu pravoslavlje dobiva jednu od središnjih uloga u srpskom društvu devedesetih godina prošlog stoljeća, zatim homogenizira intelektualne srpske elite te postaje uporištem i zaštitnikom srpske nacije, kulture i identiteta³² te srpskog mesijanizma koji nadahnjuju „svetosavlje i kosovski mit“.³³

- 27 *Glasnik*. Službeni list Srpske pravoslavne crkve LXXII (1991.) 1, 3; Patrijarh srpski Pavle, *Molitve i molbe. Besede, razgovori, propovedi, pisma i izjave*, 169, 185, 209, 213-217, 226, 294-297, 427, 459. Srpski patrijarh Pavle je u navedenoj knjizi na brojnim mjestima ponovio kako je „pedeset godina stajala pred nama dužnost da se opoju kosti naših otaca, braće, sestara i dečice, zbog vere pravoslavne i imena svoga, nevino postradali od zločinaca nad jamama, na stratištima i u logorima“ (36 i dalje 46, 48-49, 126, 145, 167, 168, 179, 185, 208, 214, 217, 233, 234, 294, 418, 423-424, 483, 534). Potrebno je još istaknuti kako srpski patrijarh Pavle u toj knjizi govori o slobodi, odgovornosti i o dostojanstvu ljudske osobe tek početkom 1997. u kontekstu međusrpskih sukoba (529, 530).
- 28 Usp. O. MILOSAVLJEVIĆ (2002.), *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Oglеди br. 1, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 86.
- 29 Z. MILOŠEVIĆ (1994.), *Politika i teologija*, Junir, Niš, 155; M. TOMANIĆ (2001.), *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd, 66. Cjelovito pismo koje je patrijarh Pavle uputio lordu Carringtonu nalazi se na stranicama 65-67.
- 30 B. TIBI (1994./1995.), Razaranje religijskog mira na Balkanu, u: *Jukić 24/25*, Sarajevo – Samobor, 123-135, ovdje, 125.
- 31 M. ARSENIJEVIĆ (2003.), Pravoslavlje i rat, u: *Srpska konzervativna misao*. Oglеди br. 4, priredio Mirko Đorđević, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 116-123, ovdje, 118.
- 32 Usp. R. RADIĆ (1996.), Crkva i „srpsko pitanje“, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. I. deo, priredio Nebojša Popov, Beograd, 301-339; O. MILOSAVLJEVIĆ (2002.), *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*; M. ĐORĐEVIĆ (priredio) (2003.), *Srpska konzervativna misao*, Oglеди br. 4, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.
- 33 R. C. GRILL (1991./1992./1993.), Srpski mesijanizam. Život i misao episkopa Velimirovića, u: *Jukić, 21/22/23*, Sarajevo – Samobor, 52-60.

U ostvarenju tih ideja posebnu ulogu imali su srpski pravoslavni i srpski državni tiskani i elektronički mediji, posebice televizija,³⁴ a stavovi i promišljanja koja se nalaze u pravoslavnim medijima uglavnom se podudaraju sa srbijanskim režimskim medijima, a prije svega s mnogim stavovima članova Srpske akademije.³⁵ Tako je na primjer u tiskanim medijima u razdoblju od kolovoza 1990. do veljače 1991. prevladavala tema o „ugroženosti“ pravoslavnih vjernika i Srpske pravoslavne crkve u Hrvatskoj i drugdje izvan Srbije,³⁶ a nacionalna televizija je prenosila Proslavu sv. Save na Bogoslovnom fakultetu u Beogradu Srpske pravoslavne crkve kao srpsko zajedništvo nacionalnih i pravoslavnih elita.³⁷ Tom je prigodom prije podne održana svečana liturgija na kojoj je prigodnu riječ održao i dekan Katoličkoga bogoslovnog fakulteta u Zagrebu izrazivši „probuđenu nadu i tjeskobu“ te je pozvao i pravoslavne monahe i katoličke redovnike da do kraja ustraju u Kristovom poslanju za mir među ljudima i narodima, žrtvujući i vlastite živote za istinu, pravu ljubav, slobodu i mir!³⁸

Vidljivo je da samo nekoliko nabrojanih socioreligijskih činjenica pokazuju memoriju žrtve iz Drugoga svjetskog rata i njezin utjecaj na ratna zbivanja u Vukovaru 1991. kao i na obnovu Vukovara nakon njegove okupacije o čemu će biti kasnije riječ. Ne ulazeći dublje u analizu navedenih socioreligijskih činjenica, treba reći da je memorija žrtve srpskog naroda, „duhovnost kosturnica“, stvorila iracionalnu histeriju straha kod srpskog naroda ne na temelju stvarnih događaja u Vukovaru 1991. nego na doslovnom religijskom pamćenju događaja iz Drugoga svjetskog rata. To religijsko pamćenje ne nalazi svoje opravdanje u razrješenju ratnog sukoba u Vukovaru 1991. nego takvo religijsko pamćenje postaje moćan instrument u funkciji ostvarivanja nacionalne srpske politike stvaranja Velike Srbije. To pokazuje ne na uzrok „duhovnosti kosturnica“ nego na njezinu intenciju koja se očituje u tome što vukovarsko stradanje proglašava svojom pobjedom, što je činjenično, i istinito, njen strašan poraz.

2.3. Katolička crkva i srpska agresija na Vukovar

Ponašanje i stavove Katoličke crkve najbolje pokazuje govor pokojnog kardinala Kuharića 15. kolovoza 1991. u Mariji Bistrici, u kojem ističe da „naše rodoljublje ne smije biti ni rasističko, ni imperijalističko, ni šovinističko. Naše rodoljublje je kršćansko. Stoga ponavljam ono što sam nedavno kazao u Petrinji: ako je moj

34 M. TOMANIĆ, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, 6, 85, 134, 242.

35 Usp. L. PEROVIĆ (1996.), *Beg od modernizacije*, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. I. deo, priredio Nebojša Popov, Beograd, 149-162.

36 Z. MILOŠEVIĆ, *Politika i teologija*, 138.

37 *Glasnik*, Službeni list Srpske pravoslavne crkve LXXII (1991.) 2, 50-52. U svečanoj jutarnjoj liturgiji sudjelovali su dekani katoličkih bogoslovnih fakulteta među kojima je bio i dekan Katoličkog bogoslovnog fakulteta iz Zagreba dr. Tomislav Šagi-Bunić. No, on nije sudjelovao u večernjoj svečanoj akademiji na kojoj je središnja tema bilo stradanje srpskog naroda u Drugom svjetskom ratu.

38 T. J. ŠAGI-BUNIĆ (1998.), *Prema civilizaciji ljubavi*, priredili Tomislav Zdenko Tenšek i Andrea Filić, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 265-268.

protivnik spalio moju kuću, ja neću zapaliti njegovu! Ako je razorio moju crkvu, ja neću ni dirnuti njegovu, dapače, čuvat ću je. Ako je napustio svoj dom, ja neću ni igle uzeti iz njegova! Ako je ubio mojega oca, brata, sestru, ja neću vratiti istom mjerom nego ću poštivati život njegova oca, brata, sina, sestre! To moraju biti naša načela“.³⁹

Katolička crkva, naime, nije željela rat, sve je učinila da do njega ne dođe, a kada joj je nametnut, imala je jasan i jedinstven stav o srpskoj oružanoj agresiji na Republiku Hrvatsku pri čemu je poštovala moralno načelo da se žrtva iz ljubavi prema svom životu, prema svojoj obitelji i domu, prema svojoj domovini ima pravo braniti od nametnute i nepravedne srpske agresije. Ustrajala je uvijek da se obrana pridržava moralnih načela i da u obrambenom ratu ne prelazi u nasilje koje bi bilo izraz osvete i mržnje. Poziv je Katoličke crkve naviještati pravedan mir, pomirenje i opraštanje.⁴⁰ Katolička crkva je sudjelovala u brojnim molitvenim skupovima i ekumenskim susretima i to zato da se zaustavi rat, da se moli za mir, da se istina objavi jer je žrtvovana kao i ljubav, da se moli za mir koji se gradi i osigurava istinom, pravednošću, opraštanjem, pomirenjem i ljubavlju prema Bogu i čovjeku, zauzimala se za ljudska prava i dostojanstvo svake ljudske osobe protiveći se svakom nasilju, nepravdi i mržnji.⁴¹ Katolička crkva je imala jasan i razgovijetan govor tijekom srpske agresije na Vukovar, odnosno na Republiku Hrvatsku. Ona nije imala „dvostrukog govora“ od kojih bi jedan bio za „internu upotrebu, koji bi bio ratoboran, drugi za vanjsku, koji bi bio pomirljiv“.⁴²

U samom pak Vukovaru, franjevci su se duhovno i pastoralno brinuli za svoje vjernike kao i za sve stanovnike zatočene u gradu, služeći mise⁴³ i dijeleći krunice,⁴⁴ koje imaju posebno mjesto u duhovnosti hrvatskih branitelja. Redovito su obilazili ranjene branitelje i sve druge ljude u bolnici te im dijelili potrebne svete sakramente.⁴⁵ Kako su srpski neprijatelji srušili grad Vukovar, sakralna mjesta i obiteljske kuće, ljudi silaze u podrum, skloništa (katakombe). Tako su nastale male zajednice, grupe muškaraca i žena koji su bili u podrumima i u skloništim. Posve predani molitvi i gotovo „fizičkim prisjedinjavanjem“ religijskih simbola vlastitom biću

39 Kardinal F. KUHARIĆ (1999.), *Mir je djelo pravde. Poruke, propovijedi i apeli 1988.–1994.*, Glas Koncila, Zagreb, 162; F. ŠANJEK (2002.), *Odnos kršćana prema naciji. Crkva i nacionalni identitet 1941.–2001.*, u: Stjepan Baloban (ur.), *Socijalna budućnost Hrvatske: kršćani, nacija, politika, Europa*, Glas Koncila, 118.

40 Govor kardinala Franje Kuharića 17. listopada 1995. Svetom Ocu, u: *Ranjena Crkva u Hrvatskoj* (1996.), Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj (1991.–1995.), gl. ur. dr. fra Ilija Živković, Hrvatska biskupska konferencija, Hrvatski informativni centar, Hrvatska matica iseljenika, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Hrvatske, Zagreb, 13.

41 A. ŠKVORČEVIĆ (1996.), *Mirotnost i ekumenska nastojanja crkvenih poglavara tijekom Domovinskog rata*, u: *Ranjena crkva u Hrvatskoj*, 33–47.

42 F. ŠANJEK, *Odnos kršćana prema naciji. Crkva i nacionalni identitet 1941.–2001.*, 117, 128.

43 Fra B. KOSEC i dr. (1997.), *Vukovarski franjevci u Domovinskom ratu. Ratne uzničke zabilješke*, Franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 20, 38; usp. V. MIHALJEVIĆ (2001.), *Integracijsko djelovanje vojnih kapelana*, u: *Društvena istraživanja* 10, 1–2 (51–52), 61–84; A. PERKOVIĆ (2000.), *Duhovnost kao čimbenik obrane Vukovara*, u: *Vukovar '91. Značenje, vrednote, identitet*, Biblioteka Zbornici, knjiga 10, ur. J. Jurčević, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 29–36.

44 Fra B. KOSEC i dr., *Vukovarski franjevci u Domovinskom ratu. Ratne uzničke zabilješke*, 34, 42, 58.

45 Isto, 53, 67, 141, 143.

molili su božansko smilovanje, nadu, zaštitu, sigurnost i mir⁴⁶ prisposobljujući svoje trpljenje Kristovom trpljenju na križu.

Katolička crkva vidi uzrok „vukovarske žrtve“ u vukovarskom stradanju, u stvarnim događanjima koja jasno i nedvosmisleno pokazuju društvenu religijsku činjenicu, i na individualnoj razini i na razini zajednice, kao posljedicu srpske agresije na grad Vukovar.

2.4. Ekumenski i dijaloški religijski pokušaji prekida rata i uspostave mira

Tijekom Domovinskog rata bilo je pet ekumensko-dijaloških katoličko-pravoslavno-muslimanskih susreta. U svim zajedničkim izjavama svi su se religijski predstavnici zauzeli za to da se: bezuvjetno prekine rat, bezuvjetno oslobode zatočeni, bezuvjetno prognani vrata svojim domovima s jedne strane, a s druge pak strane osudili su zločine i isticali da nije riječ o vjerskom ratu i pozivali vjernike na molitvu za mir. No, ondašnji tajnik Vijeća za ekumenizam Hrvatske biskupske konferencije Antun Škvorčević, današnji požeški biskup, piše: „Iz njihovih govora proizlazi neslaganje u tumačenju uzroka rata, ali to nikada nije bio izravan predmet njihove rasprave, niti su išli za tim da se oko toga slože, ističući da oni nisu političari. No, zacijelo je nužan veći odmak od nesretnih zbivanja da bi se točnije mogle izreći prosudbe i ocjene o ulozi pojedinih – pa i religijskih – čimbenika o ovome ratu“,⁴⁷ dok Mato Zovkić o istomu piše da „čitatelji ne mogu naslutiti da su se katolički i pravoslavni sudionici potpuno razlikovali u procjenama uzroka rata“.⁴⁸

Istinita prosudba uzroka srpske agresije na Vukovar jedan je od praktičnih problema koji danas opterećuju odnose i dijalog katolika i pravoslavaca u Hrvatskoj, ističe biskup Košić.⁴⁹ Naime, uz dva dogmatska problema, Filioque i papin primat u odnosima katolika i pravoslavnih, te uz praktične probleme poput pitanja statusa grkokatolika u dijalogu katolika i pravoslavnih te katoličkog prozelitizma, postoji i treći praktični problem koji opterećuje pravoslavno-katoličke odnose, a to je navedena prosudba uzroka nedavnih ratnih sukoba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.⁵⁰ Biskup ističe da je prošlo dovoljno vremena od srpske agresije i da se može zajednički prosuditi uzroke i ciljeve tog nesretnog rata koji se dogodio na

46 V. MIHALJEVIĆ, I. BENDRA (2012.), Neki empirijski pokazatelji religioznosti stanovništva Vukovara za vrijeme srpske opsade grada (25. kolovoza – 18. studenoga 1991.), u: *Victor quia victima. Nada za Hrvatsku*, uredio Dražen Živić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda – Ogranak Matice hrvatske Vukovar, Zagreb – Vukovar, 97-115.

47 A. ŠKVORČEVIĆ, *Mirotvorna i ekumenska nastojanja crkvenih poglavara tijekom Domovinskog rata*, 47.

48 Usp. M. ZOVKIĆ (1997.), *Susreti vjerskih poglavara Bosne i Hercegovine 1991.–1995.*, u: *Raspeta Crkva u Bosni i Hercegovini. Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.–1996.)*, Banja Luka, Mostar, Sarajevo, Zagreb, 38.

49 V. KOŠIĆ (2007.), *Katoličko-pravoslavni odnosi u Hrvatskoj i u Europi: šanse i perspektive*, u: *U služnju Božjem narodu*, Zbornik radova u čast msgr. dr. Antuna Škvorčevića, prvoga požeškoga biskupa prigodom 60. obljetnice života, 35. obljetnice svećeništva i 10. obljetnice biskupstva, Požega, 391-413.

50 Usp. V. KOŠIĆ, *Katoličko-pravoslavni odnosi u Hrvatskoj i u Europi: šanse i perspektive*, 399-402.

našim prostorima, što pravoslavni predstavnici izbjegavaju.⁵¹ U aktualnom religijskom govoru, u tom smislu, ne govori se izričito o uzrocima srpske agresije na Hrvatsku nego se zapravo ističe kako nije riječ o vjerskom ratu, ističe se potreba za dijalogom, za iskustvom ekumenizma, za zajedničkim molitvenim susretima te za nužnim putom mira i pomirenja.

Poziv koji upozorava na to da se prekine šutnja o istini „vukovarske žrtve“, o istini i pravедnosti vukovarskog stradanja u Domovinskom ratu, o čišćenju religijske memorije i danas se, pored drugih, čuje u glasu vukovarskih žena koje su pretrpjele vukovarsku tragediju, u glasu ubijenog vukovarskog novinara Siniše Glavaševića kao nekad u glasu poljskog predsjednika Raczkiewicza, koji je uputio pismo papi Piju XII. u pogledu „šutnje“ Crkve: „Sveti Oče, božanski su zakoni prekršeni, ljudsko je dostojanstvo pogaženo, stotine je tisuća ljudi ubijeno bez suđenja, obitelji su nasilno raspršene, crkve su oskvrnjene ili zatvorene, vjera se nalazi u katakombama: eto tako izgleda Poljska u izvješćima koja nam stižu. U ovome tragičnom trenutku moj narod (...) ne traži neku diplomatsku i materijalnu pomoć (...) već samo jednu riječ koja će jasno i razgovijetno ukazati gdje je zlo i njegovi sramotni sluge... Neka glas Svetog Oca prekine šutnju smrti“.⁵² Upravo u svjetlu aktualnih političkih, kulturnih, društvenih i religijskih događanja potreban je glas istine „vukovarske žrtve“ kao zbiljske religijske društvene činjenice koja će istinski pridonijeti pravédnom miru krhke međunacionalne i međureligijske suvremene vukovarske zbilje.

3. Religijska obnova Vukovara

3.1. Srpska obnova Vukovara

U svjetlu socioreligijskih činjenica, religijske memorije žrtve, Srpska pravoslavna crkva prosuđuje ratno osvajanje Vukovara sa strane srpske vojske kao oslobođanje na čijem prostoru utemeljuje novu srpsku pravoslavnu eparhiju Osječko-poljsku i baranjsku. Srbi su zauzeli Vukovar i zajedno sa Srpskom pravoslavnom crkvom htjeli obnovom grada i njegovih sakralnih pravoslavnih objekata, na primjer parohije sv. Nikole u Vukovaru, izgraditi nov, srpski Vukovar. Za vrijeme okupacije Vukovara izdali su knjigu o stradanjima pravoslavnih crkava 1991. u tzv. srpskoj oblasti u Hrvatskoj, u kojoj se opširno govori o razaranjima pravoslavnih hramova za vrijeme Drugoga svjetskog rata s jedne strane, a s druge se pak ističe da je stradanje srpskog naroda devedesetih godina prošlog stoljeća nastavak „duhovnog genocida“ u kojemu je posebno prikazan sudbinski odnos srpskog naroda sa Srpskom pravoslavnom crkvom. U Osječkopoljskoj i baranjskoj eparhiji oštećeno je ili uništeno 26 pravoslavnih hramova, a posebno je uništena crkva sv. Nikole u Vukovaru ili kako autori pišu: „Najteži, sablasni utisak apokaliptičnog stradanja ostavlja zlokobni Vukovar. Potresno i sumorno delujući kao teško oštećena koglomeracija, Vukovar kao mrtav grad samuje bez ljudi ali i bez očuvanih i donedavno

51 Isto, 400-401.

52 G. ZIZOLA (1977.), *Utopija Ivana XXIII.*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 86.

kulturno i duhovno aktivnih spomenika kojima se ponosio. Pusti, s mirisom zgarista, obezličeni u spoljnim oblicima i izgledima, oštećenih i često šutom zasutih enterijera, vukovarski spomenici neisčezlog šarma a među njima nekoliko razorenih hramova, mauzoleja i kapela, čeka isceliteljsku ruku čoveka da bi bili spaseni“. U knjižici pak *Hram sv. Oca Nikolaja u Vukovaru: stradanje i obnova* iz 1995. ističe se da je „srpski Vukovar postao zatočenik i žrtva hrvatskog genocidnog fašističkog progona i jezuitske ideje o istrebljenju srpskog naroda sa srpskih vekovnih ognjišta“. Hrvati su Srbima nametnuli rat separatističkom politikom i, kako autori dalje ističu, odmah se „nakon oslobođenja Vukovara 18. novembra 1991. godine“ pristupilo obnovi srpskog pravoslavnog hrama sv. Nikole koji je „stožer srpstva i svetosavske duhovnosti“. Već 1993. želja je bila da se hram u Vukovaru obnovi u potpunosti u suradnji Srpske pravoslavne crkve, Regionalnog zavoda za zaštitu kulturnih i prirodnih dobara u Vukovaru (osnovanog 1992.), Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Republike Srbije iz Beograda, Zavoda za zaštitu spomenika i kulture iz Niša (a bila je zatražena pomoć i od međunarodne organizacije za zaštitu kulturnih spomenika UNESCO-a). Protiv stvaranja „novog srpskog grada“ obnovom razrušenog hrvatskog grada na obalama Dunava, na poticaj Družbe Braće hrvatskoga zmaja, grupa autora objavila je *Otvoreno pismo srpskoj, europskoj i svjetskoj javnosti* u kojemu podsjećaju da je Vukovar hrvatski grad i da će se o njegovoj obnovi i zaštiti brinuti hrvatski narod.⁵³

Iz ovih nekoliko činjenica jasno se pokazuje da Srpska pravoslavna crkva ustvari prešućuje religijsku društvenu istinu „vukovarske žrtve“ ili jednostavno ne želi vidjeti razloge koje bi takva žrtva pred nju postavila. Ako pak prihvaća „vukovarsku žrtvu“, njenu istinu temelji na povijesnom sjećanju srpske žrtve iz Drugoga svjetskog rata a ne na zbiljskom događanju vukovarskog stradanja intencijski je usmjeravajući na navedeni nacionalni i politički velikosrpski projekt.

3.2. Hrvatska obnova Vukovara

Podsjetimo na to da je u Vukovaru devedesetih godina prošlog stoljeća Katolička crkva imala dvije strukturalne jedinice župe Tovarničkog dekanata (Franjevačka župa i samostan sv. Filipa i Jakova i župa svetog Josipa Radnika – Borovo naselje (s crkvama sv. Josipa Radnika i Gospe Fatimske), s filijalom u Lipovači koje su pripadale Đakovačko-Bosanskoj i Srijemskoj biskupiji tada, a danas mitropoliji

53 Objavljeno u *Vjesniku* 30. XI. 1991. i *Večernjem listu* 1. XII. 1991., prema B. ŠULC (1994.), Razorena spomenička baština i opljačkana kulturna dobra, u: *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, gl. urednik Igor Karaman, Nakladnička kuća „Dr. Feletar“ Koprivnica, Zagreb, 461-483. Družba Braće hrvatskoga zmaja podržala je i projekt *Vukovar, biser – suza na hrvatskom oku*, koji je kasnije realiziran kao monografija *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, objavljena 1994. godine. Evo cijelog teksta protesta: „Neka znaju kako na tlu razorenog Vukovara (koje je tijekom tri mjeseca natapano junačkom krvlju branitelja i mučeničkim suzama žitelja) svaki kamen ili cigla njegova razrušenog povijesnoga urbanog sustava, svaki metar njegovih obrambenih rovova i svaki podrum koji je pružao zaštitu njegovim žiteljima u sadašnjoj ratnoj agresiji – tvore za sadašnje i sve buduće hrvatske naraštaje trajan, neodvojiv dio vlastitog humanog i nacionalnog bića, posvećenu baštinu o čijoj će sudbini, zaštiti i obnovi isključivo oni sami odlučivati“, ivi, 470.

Đakovačko-osječkoj, a riječ je o dvjema franjevačkim župama, a 2003. pak osnovana je na Sajmištu nova župa Kraljice mučenika s filijalom Bogdanovci, koju vode svjetovni svećenici, a sve župe danas pripadaju Vukovarskom dekanatu.

Nakon izlaska iz srpskih koncentracijskih logora vukovarski katolički svećenici franjevci nastavili su se brinuti za duhovnu i pastoralnu skrb za preživjele vjernike svojih vjerničkih zajednica u progonstvu i to u Župnom uredu za župu Vukovar u franjevačkoj župi sv. Križa u Sigetu u Zagrebu.⁵⁴ Po povratku u Vukovar stanovali su u Samačkom hotelu gdje je u sobi broj 801 fra Ante Perković slavio prvu svetu misu u Vukovaru (zornicu), s nekolicinom povratnika.⁵⁵ U početku iz Osijeka, a od siječnja 1998. iz stana na Olajnici, gdje boravi fra Branimir Kosec, franjevci organiziraju duhovnu skrb za povratnike. Franjevci prije svega nalaze mjesto za euharistijski obred gdje se okuplja zajednica vjernika u obnovljenoj kapeli Žalosne Gospe na Starom katoličkom groblju, potom u montažnoj kapelici u samostanskom dvorištu.⁵⁶ Vukovarski franjevci posjećivali su i pomagali povratnike, dijelili sakramente, predavali vjeronauk u školama i u župnoj zajednici te pristupili obnovi samostana i crkve. Intenzivno su naime počeli s duhovnom obnovom žive vjerničke župne zajednice i materijalnom obnovom porušenih sakralnih objekata u Vukovaru.

Predstavnici Katoličke crkve svojim povratkom iz progonstva u Vukovar postaju navjestiteljima i graditeljima mira, *factores pacis* (Mt 9). Tako je u zgradi porušenog Hrvatskog doma 17. ožujka 1998. održan ekumenski susret katoličkih i pravoslavnih svećenika koji je organizirao đakovački biskup dr. Marin Srakić, koji je predstavio viziju zajedništva i izmirenja.⁵⁷ U zabilježbi o primopredaji vukovarske crkve i samostana novom gvardijanu, fra Branimir Kosec piše da su bili teški dani u povratku i da su zbog ekshumacije vodili brojne pokope,⁵⁸ a novi pak gvardijan, u osobnim redovničkim i ljudskim dvojbama i zgrožen nad onim što

54 Fra B. KOSEC i fra A. PERKOVIĆ (2009.), *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru. Godine progonstva i povratka*, Ogranak Matice hrvatske Vukovar – Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda Zagreb, Vukovar, 35.

55 Fra B. KOSEC i fra A. PERKOVIĆ, *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru. Godine progonstva i povratka*, 331.

56 Fra B. KOSEC i fra A. PERKOVIĆ, *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru. Godine progonstva i povratka*, 212, 240. Tako se nakon osam godina glas prvog crkvenog zvona čuo na Veliku Subotu 1999., na blagdan sv. Filipa i Jakova prvu krizmu 19 krizmanika 1999. podijelio je đakovački biskup, a na Dan državnosti 30. svibnja 1999. slavljena je prva sveta pričest za 24 pričesnika. Za materijalnu obnovu brinuo se Zavod za zaštitu svih građevina u Vukovaru, Konzervatorski zavod i samo Ministarstvo iz Zagreba (obnovu crkve i samostana izvodi tvrtka „Volko“ pod nadzorom inženjera Mladena Sremca iz Zagreba), a svećenici su ozdravljali ranjena srca i duše povratnika, *ivi*, 251-253.

57 Fra B. KOSEC i fra A. PERKOVIĆ, *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru. Godine progonstva i povratka*, 195-196. Na tom je susretu sudjelovalo još 35 katoličkih svećenika i biskup Đuro Gašparović te 30 pravoslavnih svećenika s dva njihova biskupa i to osječko-poljskim i daljskim Lukijanom i Vasilijem iz Srijemskih Karlovaca. Kroničari su dalje zabilježili da su pročitali biblijski tekst o povjerenju. Nakon toga su se svi pojedinačno predstavili i citirali druge biblijske tekstove o slozi i suživotu, pri čemu nitko nije ni osjetio potrebu za bilo kakvom isprikom, kao da se nije ništa dogodilo.

58 Fra B. KOSEC i fra A. PERKOVIĆ, *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru. Godine progonstva i povratka*, 292, 299.

je doživio u razrušenom Vukovaru, piše: istina o Vukovaru je „doživjeti Boga koji grli svoga Sina na križu“.⁵⁹

Nakon povratka Vukovaraca iz progonstva, kako je istaknuto, posebnu ulogu ima religija u obnavljanju i strukturiranju vjerničkog, društvenog i kulturnog života u gradu. Na početku povratka neki civilni objekti u Vukovaru privremeno su pretvoreni u sakralne prostore gdje se slavila euharistija, središnji obred okupljanja zajednice, i gdje su se dijelili sveti sakramenti i obavljali osnovni crkveni administrativni poslovi za funkcioniranje župne zajednice do obnavljanja sakralnih objekata, crkava, župnih dvorana i domova. Obrednim okupljanjem zajednice strukturira se vukovarska religijska, vjernička zajednica povratnika koja postaje snažnim pokretačem duhovne, društvene, kulturne i materijalne obnove o čemu posebice svjedoči franjevački Pastoralni centar sv. Bone gdje se, uz Gradski muzej, u procesu integracije i obnove vukovarskog društva događaju brojna duhovna, književna, glazbena, dramska i likovna zbivanja. Posebnu ulogu imaju vukovarski franjevci, koji su promicatelji evanđeoskog življenja, svjedočenja, mira i služenja te čuvari hrvatskog katoličkog puka i njegove kulture.⁶⁰

Posebno religijsko značenje i memoriju imaju masovni pokopi ekshumacije žrtava branitelja i civila srpske oružane agresije na Vukovar s religijskim obilježjem svih kulturnih spomenika koji su posvećeni žrtvama iz Domovinskog rata (razasuti bijeli križevi, Veliki Križ na groblju branitelja, monumentalni bijeli Križ na ušću Vuke u Dunav, metafizika kronicâ na drvenom križu na Ovčari, snažni religijski simboli). Ti simboli obilježavaju „kulturu križa“ koja je samo i jedino mogla nositi pretrpljenu patnju Vukovara i koja se jedino mogla suočiti s razrušenim Vukovarom te iz temelja ga obnavljati i ponovno graditi. Ovčara i sve Ovčare Vukovara postaju snažna mjesta i simboli nacionalnog i religijskog identiteta, svjedoci istine, simboli slobode, otpora i stvaranja hrvatske države. Na taj način naime obnovljena duhovna i materijalna kultura čuva istinu i prenosi je novoj generaciji, koja od „kulture križa“ gradi „civilizaciju ljubavi“, mira, dijaloga, solidarnosti, snošljivosti i pluralizma štiteći dostojanstvo svake ljudske osobe, jednakost svih ljudi, istinu i pravdu. Naime, Katolička crkva memorira „vukovarsku žrtvu“ utemeljenu na zbiljskim događanjima u Vukovaru 1991. godine.

59 Z. ŠPEHAR (2012.), *Tajna staroga mosta – dnevnik koji to nije*, Ogranak Matice hrvatske Vukovar, Vukovar 2012., 148. Autor dalje piše: „Istina o Vukovaru. Krhkost oslonca na sebe pokazivala je strah. Puno je istina kolalo uokolo. Imale su čudna lica, neobrijana, izopačena, ružna ... pa ona blijeda koja se nisu našla u prostoru i vremenu, ona izvan granica, sa sjevera, zapada. Vukovarci – povratnici su govorili drugo. Oni žive istinu. ... Ljudi su izgledali drugačije, ljudskije. Njihova tužna sjećanja su se nizala u svjetlu nezaborava. Njima nisu grijali želju za nekom osvetom. Bili su tihi u patnji i gorljivi u životu“ (ivi, 148).

60 Pastoralnom metodom aktivne jezgre župne zajednice ostvaruju evangelizaciju i katehezu pojedinih dobnih skupina vjernika: djece, mladih, starijih, obitelji i bolesnih. Takav pastoralni pristup živoj i dinamičnoj župnoj zajednici zrcali se u liturgijskim i pastoralnim skupinama, u molitvenim i biblijskim zajednicama, u skupini bračnih parova, u grupi čitača, u dječjim skupinama i društvenim zajednicama, u zajednicama franjevačke provenijencije, u katehetskim, suradničkim, informatičkim i jezičnim skupinama te u župnim hodočašćima.

Zaključak

Katolička crkva i Srpska pravoslavna crkva imale su znatnu ulogu u ratnim događanjima u Vukovaru 1991. te u duhovnoj i materijalnoj obnovi Vukovara u razdoblju nakon rata te utječu na današnja suvremena crkvena i društvena događanja promicanjem mira, pravednosti, ekumenizma, dijaloga i tolerancije među različitim kršćanskim zajednicama, religijama i narodima. U Vukovaru se iz jedne socioreligijske činjenice „vukovarske žrtve“, čije se društvenoreligijsko sjećanje obilježava svake godine 18. studenoga (Dan sjećanja), sučeljavaju dvije oprečne religijske kršćanske interpretacije: pravoslavna istina povijesne i agresivne žrtve i katolička istina „vukovarske žrtve“ 1991. godine.

Srpska pravoslavna crkva promicanjem „duhovnosti kosturnica“ ulazi u rat na tragu memorije o stradanju žrtava srpskog naroda tijekom Drugoga svjetskog rata, na tragu čuvanja simbola kosovskog mita i svetosavlja, čuvanju kulturnog i nacionalnog identiteta, promicanjem kolektivnog osjećaja ugroženosti i potrebe ujedinjenja svih srpskih zemalja. Ona se nalazi u naglašenoj društvenoj funkciji kolektivnog djelovanja srpskog naroda koji vrši agresiju na Vukovar, odnosno na Republiku Hrvatsku. U takvom društvenom okviru, funkcionalna društvena dimenzija Srpske pravoslavne crkve znatno ističe prvenstvo nacionalnog nad religijskim govorom, nacionalne nad religijskom svijesti, nacionalnog nad religijskim djelovanjem i nacionalnih nad religijskim simbolima i mitovima.

Katolička je crkva u vukovarskim stradanjima štitila čovjeka i njegovo dostojanstvo, slobodu i prava svojih vjernika kao i svih ljudi na obranu koji su bili izloženi srpskoj agresiji na Vukovar. U religioznom iskustvu pojedinaca i malih molitvenih grupa te u franjevačkom pastoralu za vrijeme vukovarskog stradanja prepoznaje se bitni sadržaj religije, odnosno kršćanske vjere u katoličkom djelovanju za vrijeme srpske okupacije Vukovara. Franjevci su se brinuli za duhovne i pastoralne potrebe svojih vjernika i svih drugih ljudi u Vukovaru. Potpuno pak predanje zatočenih vukovarskih civila, branitelja i ranjenika Kristu koji trpi i spašava, postaje zadnjim smislom i uporištem njihova preživljavanja u Vukovaru te u srpskim koncentracijskim logorima. Njihov govor Raspetom Kristu jamči da sami ne postanu žrtva vlastite žrtve, svjesni da su ubijeni spašeni Kristovim križem, a oni koji su preživjeli – žive Kristov križ, odnosno nemjerljivu Božju ljubav prema svakom čovjeku iskazanu u Kristovoj žrtvi na križu. To je neprijeporna žrtva.

U navedenim vukovarskim događanjima kršćanstvo je pokazalo dva lica: prvo lice ljudske patnje koju se prepoznaje u djelovanju Katoličke crkve i u pripadnicima njenih katoličkih vjerskih zajednica koji su, u stvarno ugroženoj individualnoj i kolektivnoj egzistenciji, u religioznom iskustvu, zadnji smisao vlastitih duhovnih i fizičkih poniženja, trpljenja i mučenja pronašli u Kristovoj patnji, križu i uskrsnuću. To je društvenoreligijska činjenica – „vukovarska žrtva“. Drugo pak lice, lice progona, osude, prezira, odobravanja, sudjelovanja i šutnje, zrcali se u djelovanju Srpske pravoslavne crkve i njenih pripadnika u memorandumskoj političko-književnoj i religijskoj velikosrpskoj ideji, kosovskoj mitomaniji, svetosavlju, u nošenju kostiju kneza Lazara, duhovnosti kosturnica, u nebeskoj Srbiji s izabranim srpskim narodom te u novoosnovanoj Osječko-poljskoj i baranjskoj eparhiji.

To je povijesna i agresivna žrtva religijskog pamćenja. Naime, Srpska pravoslavna crkva ističe povijesno religijsko pamćenje stradanja srpskog naroda i vukovarsko stradanje ne promatra u zbiljskim događajima srpske agresije na Vukovar nego kroz žrtvu srpskog naroda u Drugom svjetskom ratu i upotrebom različitih prepoznatljivih religijskih društvenih obrazaca mišljenja i ponašanja od svetosavlja i kosovskog mita do Jadovna i Jasenovca, na individualnoj i na kolektivnoj razini, zbiljska vukovarska stradanja proglašava nastavkom „duhovnog genocida“ – sve s ciljem zadržavanja simboličkog statusa „žrtve“ u kontekstu hrvatskoga Domovinskog rata. Srpska pravoslavna crkva – gubitkom statusa „žrtve“, koji zadržava u naraciji o povijesnoj žrtvi – ne želi prihvatiti posljedice takvog gubitka.

Hrvatska katolička memorija „vukovarske žrtve“ nastala je, kako je više puta naprijed rečeno, iz konkretnog individualnog i kolektivnog iskustva stradanja u Vukovaru. Uzrok je srpska agresija na Vukovar, a posljedica je žrtva. S druge pak strane Srpska pravoslavna crkva „vukovarsku žrtvu“ promatra kao nastavak duhovnog genocida nad srpskim narodom u Drugom svjetskom ratu. Ako određenu društvenu religijsku činjenicu objašnjava prethodna socioreligijska činjenica, kako ističe Durkheim, razvidno je da Katolička crkva i hrvatski narod nalaze uzroke svoje žrtve u srpskoj agresiji na Vukovar. S druge pak strane Srpska pravoslavna crkva kauzalnost svog opravdanja „vukovarske žrtve“ nalazi u srpskoj žrtvi iz Drugoga svjetskog rata, a ne u stvarnim događajima vukovarskog stradanja. Kada bi tomu bilo tako, tada se ne bi dogodio Vukovar, jer žrtva po sebi prekida nasilje. Stoga „duhovnost kosturnica“, sjećanje srpskih mučenika iz Drugoga svjetskog rata i sve ranije navedene socioreligijske manifestacije, nalaze opravdanost u intenciji političkog stvaranja Velike (Nebeske) Srbije. Vidljivo je da je ovdje riječ o prijeporu o neprijepornoj istini vukovarskog stradanja, odnosno „vukovarskoj žrtvi“ koja se očituje i utemeljuje na činjeničnim i zbiljskim događanjima Vukovara 1991. godine. U aktualnoj socioreligijskoj situaciji u Vukovaru ekumenizam, dijalog i molitveni susreti različitih religijskih zajednica nemaju alternativu. Pravedan mir, oprost, uzajamno pomirenje, prihvaćanje i tolerancija grade se na istini, pravednosti i čišćenju religijskog pamćenja. A tome pridonosi razrješenje prijepora o neprijeporno objektivnoj socioreligijskoj činjenici „vukovarske žrtve“ koja je racionalna i smisljena (iskustvena) na individualnoj razini kao i na zajedničkoj razini kolektivnim iskustvom uništenja, patnje, okupacije, odvođenja u srpske koncentracijske logore i progona i koja se obilježava Danom sjećanja, a svoju oslobađajuću snagu crpi u žrtvi Križa čija „krv ne traži osvetu, nego sve poziva na pomirenje“.⁶¹

61 Joseph Ratzinger, *Crkva, Izrael i svjetske religije*, Verbum, Split 2007., 33.

Literatura

A Time To Choose. The Truth about the Free Serbian Orthodox Church – Време избора (1988.), Edited by the Diocesan Council of the Free Serbian Orthodox Diocese of the United States and Canada, Grayslake.

AKVINSKI, T. (1990.), *Izbor iz djela*, I. svezak, Naprijed, Zagreb.

ARSENIJEVIĆ, M. (2003.), Pravoslavlje i rat, u: *Srpska konzervativna misao*. Ogledi br. 4, priredio Mirko Đorđević, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 116-123.

AURELIJE, A. (1995.), *O državi Božjoj – De civitate Dei*, Svezak drugi, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

AURELIJE, A. (1982.), *Ispovijesti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

BADROV, B. (1997.), *Sabrana djela. Predavanja iz filozofije, svezak II.*, Franjevački samostan Gorica Livno, Franjevačka teologija Sarajevo, Livno – Sarajevo.

BARNEY, G. G., ANSELM, L. S. (2009.), *La scoperta della Grounded Theory. Strategie per la ricerca qualitativa*, Edizione italiana a cura di Antonio Strati, Armando editore, Roma.

BERGER, P. (1969.), *Sacred Canopy*, New York.

BOUDON, R. (2012.), *Sociologija kao znanost*, prijevod s francuskog i pogovor Rade Kalanj, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

Drugi vatikanski koncil, *Dokumenti* (1993.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

DURKHEIM, E. (1999.), *Pravila sociološke metode*, uredio Rade Kalanj, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

ĐORĐEVIĆ, M. (priredio) (2003.), *Srpska konzervativna misao*, Ogledi br. 4, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.

ELSTER, J. (2000.), *Uvod u društvene znanosti. Matice i vijci za objašnjenje složenih društvenih pojava*, Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.

FISICHELLA, R. (2009), Istina, u: *Enciklopedijski teološki rječnik*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 428-429.

GIBELLINI, R. (1999.), *Teologija dvadesetog stoljeća*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Glasnik. Službeni list Srpske pravoslavne crkve LXXII (1991.).

GRILL, R. C. (1991./1992./1993.), Srpski mesijanizam. Život i misao episkopa Velimirovića, u: *Jukić*, 21/22/23, Sarajevo – Samobor, 52-60.

Ignace de la POTTERIE (1980.), Istina, u: *Rječnik biblijske teologije*, uredili Xavier Leon-Dufour i Jean Duplacy, Augustin Ceorge, Pierre Grelost, Jacques Guillet, Marc-François Lacan, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

JAVOROVIĆ, B. (1996.), Uzroci i ciljevi srpske agresije na Hrvatsku, u: *Ranjena Crkva u Hrvatskoj. Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj (1991.–1995.)*, gl. ur. fra Ilija Živković, Hrvatska biskupska konferencija – Hrvatski informativni centar – Hrvatska matica iseljenika – Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Hrvatske, Zagreb, 49-71.

KOLARIĆ, J. (1985.). *Pravoslavni*, Veritas, Revija sv. Antuna Padovanskoga, Zagreb.

KOSEC, B., PERKOVIĆ, A., MIKIĆ, I., ANTUNOVIĆ, S., BERIŠIĆ, S. (1997.), *Vukovarski franjevci u Domovinskom ratu. Ratne i uzničke zabilješke*, Franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Zagreb.

KOSEC, B., PERKOVIĆ, A. (2009.), *Kronika franjevačkog samostana u Vukovaru. Godine progona i povratka*, Ogranak Matice hrvatske Vukovar – Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Zagreb.

KOŠIĆ, V. (2007.), Katoličko-pravoslavni odnosi u Hrvatskoj i u Europi: šanse i perspektive, u: *U služnju Božjem narodu*. Zbornik radova u čast msgr. dr. Antuna Škvorčevića, prvoga požeškoga biskupa prigodom 60. obljetnice života, 35. obljetnice svećeništva i 10. obljetnice biskupstva, Požega, 391-413.

KUHARIĆ, F. (1999.), *Mir je djelo pravde. Poruke, propovijedi i apeli 1988.–1994.*, Glas Koncila, Zagreb.

KÜNG, H. (1997.), *Theologie im Aufbruch*, Piper, München – Zürich.

MARINOVIĆ BOBINAC, A., MARINOVIĆ JEROLIMOV, D. (2008.), *Vjerske zajednice u Hrvatskoj*, Prometej i Udruga za vjersku slobodu u Republici Hrvatskoj, Zagreb.

MIHALJEVIĆ, V. (2001.), Integracijsko djelovanje vojnih kapelana, *Društvena istraživanja*, 10, 1-2 (51-52), 61-84.

MIHALJEVIĆ, V., BENDRA, I. (2012.), Neki empirijski pokazatelji religioznosti stanovništva Vukovara za vrijeme srpske opsade grada (25. kolovoza – 18. studenoga 1991.), u: *Victor quia victima. Nada za Hrvatsku*, uredio Dražen Živić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar Zagreb – Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda – Ogranak Matice hrvatske Vukovar, 97-115.

MILOSAVLJEVIĆ, O. (2002.), *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Ogladi br. 1, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd.

MILOŠEVIĆ, Z. (1994.), *Politika i teologija*, Junir, Niš.

Opći religijski leksikon (2002.), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb.

Patrijarh srpski Pavle (1997.), *Molitve i molbe. Besede, razgovori, propovedi, pisma i izjave*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.

PERKOVIĆ, A. (2000.), Duhovnost kao čimbenik obrane Vukovara, u: *Vukovar '91. Značenje, vrednote, identitet*, Biblioteka Zbornici, knjiga 10, ur. Josip Jurčević, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 29-36.

PEROVIĆ, L. (1996.), Beg od modernizacije, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. I. deo, priredio Nebojša Popov, Beograd, 149-162.

PUNTEL, L. B. (2009.), *Wahrheit*, u: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Zehnter Band, Thomaschristen bis Žyomyr, herausgegeben von Kasper Walter, Baumgartner Konrad, Bürkle, Ganzer, Klaus, Kertelge Karl, Korff Wilhelm, Walter Peter, Herder, Freiburg – Basel – Wien.

RADIĆ, R. (1996.), Crkva i „srpsko pitanje“, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. I. deo, priredio Nebojša Popov, Beograd, 301-339.

RAHNER, K., VORGRIMLER, H. (1992.), *Teološki rječnik*, biblioteka „Teološki priručnici“, uređuje i odgovara I. Zirdum, Forum Bogoslova Đakovo, Đakovo.

RATZINGER, J. (2007.), *Crkva, Izrael i svjetske religije*, Verbum, Split.

SCHNARR, H. (2000.), Istina, u: *Leksikon temeljnih religijskih pojmova: židovstvo, kršćanstvo, islam*, Prometej, Zagreb.

ŠAGI-BUNIĆ, T. J. (1998.), *Prema civilizaciji ljubavi*, priredili Tomislav Zdenko Tenšek i Andrea Filić, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

ŠANJEK, F. (2002.), Odnos kršćana prema naciji. Crkva i nacionalni identitet 1941.–2001., u: Stjepan Baloban (ur.), *Socijalna budućnost Hrvatske: kršćani, nacija, politika, Europa*, Glas Koncila.

ŠKVORČEVIĆ, A. (1996.), Mirotvorna i ekumenska nastojanja crkvenih poglavara tijekom Domovinskog rata, u: *Ranjena crkva u Hrvatskoj. Uništavanje sakralnih objekata u Hrvatskoj (1991.–1995.)*, gl. ur. fra Ilija Živković, Hrvatska biskupska konferencija, Hrvatski informativni centar, Hrvatska matica iseljenika, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine Hrvatske, Zagreb, 33-47.

ŠPEHAR, Z. (2012.), *Tajna staroga mosta – dnevnik koji to nije*, Ogranak Matice hrvatske Vukovar, Vukovar.

TIBI, B. (1994.–1995.), Razaranje religijskog mira na Balkanu, u: *Jukić 24/25*, Sarajevo – Samobor, 123-135.

TOMANIĆ, M. (2001.), *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd.

WARE, T. (2005.), *Pravoslavna crkva*, Prosvjeta, Zagreb.

WISKIRCHEN, W. (1997.), Istina, u: *Praktični biblijski leksikon*, uz suradnju katoličkih i evangeličkih teologa priredio Anton Grabner-Haider (preveli Božo Lujčić i Ladislav Fišić), Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

ZIZOLA, G. (1977.), *Utopija Ivana XXIII.*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

ZOVKIĆ, M. (1997.), Susreti vjerskih poglavara Bosne i Hercegovine 1991.–1995., u: *Raspesta Crkva u Bosni i Hercegovini. Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.–1996.)*, Banja Luka – Mostar – Sarajevo – Zagreb, 35-82.